

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Л. Г. Іванова (Київ)

М. П. Драгоманов і історія України

Видатний український мислитель і громадсько-політичний діяч Михайло Петрович Драгоманов (1841—1895) народився в сім'ї маломаетного дворянина Петра Якимовича Драгоманова в Гадячі на Полтавщині. Його рід походив з козацької старшини, що отримала земельні володіння у часи Визвольної війни 1648—1654 рр. Освіту Михайло здобув у Гадяцькому повітовому училищі, потім — у Полтаві, в гімназії, а згодом закінчив історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. У Києві він прилучився до культурно-політичного життя студентства, брав участь у заснуванні безплатних недільних шкіл для дітей міської бідноти, писав для них підручники та читанки з історії. Михайло Петрович був прихильником демократичних реформ М. І. Пирогова, тодішнього попечителя Київського учбового округу. М. П. Драгоманов одним з перших вчителів-добровольців почав безплатно працювати в Тимчасовій педагогічній школі Києва, яка готувала вчителів для сільських шкіл. Він став членом напівлегальної організації, створеної молоддю Харківського і Київського університетів.

Пізніше, у 1859 р., М. П. Драгоманов ввійшов до київської громади. З тих пір розпочалася його активна діяльність як педагога і учасника українського національного руху. В 60-х роках XIX ст. М. П. Драгоманов надрукував ряд публіцистичних статей на захист української мови, забороненої Валувевським циркуляром 1863 р., та української культури, творцем якої він вважав українське селянство. Десятки статей Михайло Петрович присвятив шкільництву на Україні. Найважливіші з них — «Народные школы в Юго-Западном крае» й «Педагогическое значение малорусского языка» — він опублікував в «Санкт-Петербургских ведомостях».

По закінченні університету М. П. Драгоманов підготував дисертацію «Император Тиберий» і успішно її захистив у 1864 р. Широкий науковий світогляд, висока ерудиція та неординарний підхід до розуміння історичного розвитку зробили М. П. Драгоманова популярним серед студентів викладачем стародавньої історії і водночас небажаним для консервативної частини професури. Свідченням цього є доноси колег, в яких Драгоманову ставилися у провину його конституційні погляди.

Переломним етапом у науковій і суспільній діяльності Михайла Петровича була його поїздка за кордон. Два з половиною роки він працював в бібліотеках Німеччини, Італії, Австрії, Чехії, Польщі, брав участь у мітингах, робітничих зібраннях тощо, знайомився з представниками передової європейської науки та інтелігенції. Зокрема, у Львові (тодішня Галичина входила до складу Австро-Угорської імперії) у нього зав'язалися тісні стосунки з політичним гуртком І. Франка та М. Павлика. В ті роки М. П. Драгоманов написав публіцистичні статті, в яких аналізувалася національна проблема у великих монархіях — Німеччині, Австрії, Росії. Найбільш значна його праця — «Восточная политика Германии и обрусение» — була опублікована в Петербурзі у авторитетному виданні «Вестник Европы» й набула великого розголосу.

Вчений переконливо доводив неспроможність таких «химеричних затій» імперських урядів, як, наприклад, денаціоналізація малих народів, що призводила до руйнації внутрішніх матеріальних та інтелектуальних ресурсів панівної нації. М. П. Драгоманов вважав згубним для Росії проведення політики централізації та денаціоналізації, зокрема щодо найрозвинутіших західних її окраїн — Польщі, Прибалтики, Литви, Білорусії, України. Для зміцнення внутрішнього становища й міжнародного авторитету Російської держави, на його думку, необхідно було впроваджувати самоуправління областей і національностей, що ґрунтувалося б на демократичному принципі.

Повернувшись із-за кордону, Михайло Петрович продовжив свою громадсько-політичну діяльність у київській громаді і став членом «Південно-Західного відділення Географічного товариства», що об'єднало наукові та культурні сили України для вивчення її історії, економіки, культури. У 1874 р. він взяв участь у III Археологічному конгресі в Києві, де виступили відомі російські вчені — І. Срезневський, Д. Ілов'айський, О. Міллер, М. Костомаров, а також вчені з Франції, Англії й усіх слов'янських земель.

На сторінках газети «Киевский телеграф» в 70-і роки з'явилися гострі теоретичні статті М. П. Драгоманова «Новый университет на нашей границе и недостойное поведение австрорусинских депутатов». «Польский вопрос в Познани и у нас», «По поводу Герцеговинского восстания», «Надежды и разочарование западного славянства» та ін. У них він порушував питання про діяльність партій у Галичині, про національно-визвольні рухи в слов'янських землях.

У 1876 р. після розгрому українського визвольного руху і офіційної заборони (уже вдруге тепер Емським указом) української мови М. П. Драгоманов змушений був емігрувати. Напряму його педагогічної й громадської діяльності викликав особисте незадоволення міністра освіти графа Д. О. Толстого та його заступника В. Ширинського-Шихматова, яких М. П. Драгоманов критикував у пресі як реакціонерів. Царським указом Михайло Петрович був звільнений з університету за так званім «третьім пунктом» — як неблагонадійний викладач. Але, виїжджаючи за кордон, М. П. Драгоманов поставив перед собою мету — продовжувати наукову й культурну справу, заборонену російським урядом. Київська громада збирала кошти для заснування першої української безцензурної друкарні, яку він там і очолив.

З 1877 р. і протягом майже двох десятиліть женецька друкарня «Громада» була єдиним центром, де друкувалася література українською мовою. Своїми виданнями Михайло Петрович врятував для української культури ряд видатних художніх творів, що увійшли до її золотого фонду. Це, зокрема, романи І. Білика, П. Мирного, В. Коховського, А. Свидницького, М. Павлика та ін. Крім того, в еміграційний період свого життя М. П. Драгоманов створив ряд гострих публіцистичних памфлетів та наукових праць, спрямованих проти російського самодержавства, його ідеології, проти бюрократично-чиновницької імперської системи. Виступи вченого з'являлися і в російській пресі. Звертаючись до всього російського й українського суспільства, він настійливо закликав його представників до політичної й збройної боротьби проти «деспотії», за рівноправ'я та недоторканість людини будь-якої національності у Росії¹. Розв'язання національного питання в Російській імперії, на думку М. П. Драгоманова, могло здійснитися тільки через федеративне влаштування державного управління². Він став одним з найвидатніших теоретиків, які розробляли питання політичної перебудови Російської імперії на засадах федеративного принципу, подібно до Швейцарії чи Північноамериканських штатів, тобто в сучасному

¹ Драгоманов М. П. Собрание политических сочинений. — Париж, 1906. — Т. 2. — С. 101—108.

² Там же. — С. 194—195; Т. 1. — С. 216.

розумінні на засадах конфедерацій вільних самоврядованих національно-економічних утворень. У 1880—1881 рр. М. П. Драгоманов розробив перший і єдиний в історії всеросійського визвольного руху проект федеративної конституції «Вільна Спілка» — «Вольный Союз», який і до наших днів майже невідомий для широкої громадськості.

У 70—80-х роках XIX ст. М. П. Драгоманов особливу увагу приділяв народництву — аналізував програми тодішніх російських соціалістів, їхню практичну діяльність. Цьому була присвячена одна з найвагоміших його праць — «Историческая Польша и великорусская демократия», де він піддав осуду терористичні акції тодішніх російських революціонерів. Вчений настійливо попереджав, що методом терору не подолати системи державно-централістичного самодержавства, що лише призведе до механічного переходу старої системи «в інші руки...», збереже «централізовану машину російської імперії» після революції»³. Найкраще простежуються погляди М. П. Драгоманова з цього питання в статті «Тирановбивство в Росії і поведінка Західної Європи». Він був глибоко переконаний, що «чиста справа вимагає чистих засобів». М. П. Драгоманов далекоглядно застерігав революціонерів від аморальних і антигуманних вчинків, що згодом призводять до вседозволеності. На жаль, він не помилився.

Неоднозначні стосунки склалися у Михайла Петровича з київськими громадівцями. З одного боку, він був виразником ідей та поглядів громадівців, а з іншого — засуджував їхню помірковану, угодницьку політику. Полівіння поглядів М. П. Драгоманова викликало, в свою чергу, незадоволення перших. Все це згодом призвело до конфлікту. Київські громадівці відмовилися висилати кошти на утримання друкарні. Та скрутне фінансове становище не зломило його пристрастю вдачі. Він продовжував невтомно працювати для відродження української культури.

У 80—90-х роках М. П. Драгоманов активно досліджував історію України та народної словесності. Результатом були його монографії «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVIII—XIX ст.», «Про козацькі часи» та ін. В цілому перу вченого належить 30 спеціальних розвідок з питань українського фольклору та етнографії. Своїми працями Михайло Петрович привернув увагу західноєвропейських науковців до історії України. Крім того, влітку 1878 р. під час роботи Міжнародного літературного конгресу він виступив з протестом проти заборони українського друкованого слова. Також варто згадати, що М. П. Драгоманов був членом Паризького етнографічного товариства, Міжнародної ради фольклористів, створеної на Лондонському конгресі в 1891 р., почесним членом Комітету Чикагського конгресу фольклористів, почесним членом Британського наукового товариства, членом Імператорського Російського Географічного Товариства, почесним членом Українського Наукового товариства «Січ» у Відні.

Необхідно ще відзначити, що протягом кількох десятиліть М. П. Драгоманов перебував у центрі суспільно-політичного й культурного життя Галичини. З ним пов'язане народження радикального напрямку в суспільно-політичному житті цього краю. Він багато зробив для появи тут у 70—80-х роках радикально-демократичних видань — «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». Матеріальна й моральна підтримка, що її подавав галицьким демократам Михайло Петрович, сприяла розгортанню в Галичині національно-визвольного руху. Під впливом й за безпосередньою допомогою М. П. Драгоманова у 1890 р. виникла перша в Європі політична селянська партія. Це була русько-українська радикальна партія, яку очолили І. Франко, М. Павлик, С. Данилович та інші демократи.

³ Там же. — Т. 1. — С. 216.

На запрошення болгарського уряду М. П. Драгоманов у 1889—1895 рр. працював професором університету в Софії. Поряд з цим вчений допомагав болгарським громадським і науковим діячам створити національну бібліотеку ім. Кирила і Мефодія, що згодом завойовувала світову славу. Саме в Болгарії за багато років еміграції М. П. Драгоманов відчув у собі приплив нових сил і, головне, необхідність і значущість своєї багатогранної наукової праці. Та доля була до нього немилостивою — він був уже тяжко хворий. 20 червня 1895 р. на 53 році життя М. П. Драгоманов помер далеко від своєї батьківщини. З його смертю Болгарія втратила просвітителя, а Україна, особливо, Галичина — політичного мислителя, видатного громадського діяча та невтомного вченого.

В рік 150-річчя з дня народження М. П. Драгоманова ми звертаємося до його багатого наукового доробку. Пропонована читачам праця «Пропащий час» належить до небагатьох досліджень вченого виключно історичного спрямування (історичні факти він використовував практично в усіх своїх творах). Вона була задумана ним як вступ до однойменної великої праці, яку вчений мав намір опублікувати у другій книзі альманаху «Громади». На думку М. Павлика, ця «розвідка мала складатися, очевидно, з цілого ряду дослідів усіх царин життя України, в момент її прилуки до Москви» та у наступний час⁴. Не дивує, що М. П. Драгоманов звернувся до історичної тематики і до студій над Переяславським актом саме після 1876 р. Очевидно, сюжет, характер і спрямування майбутньої книги були нав'язані сумнозвісним Емським указом, який завдав тяжкого удару українській культурі й надовго затримав розвиток українського письменства та освіти.

Сьогодні можна висувати лише здогади щодо того, що ж перешкодило вченому реалізувати свій творчий задум — брак часу чи переоцінка своїх поглядів. Книга так і не була підготовлена. Проте навіть вступна частина і початок першого розділу («Вільності Війська Запорізького») свідчать, що вчений провів велику підготовчу роботу — вивчив джерела й літературу. Ця праця цікава насамперед поглядами автора на історію України. Водночас вона розкриває творчу лабораторію М. П. Драгоманова і повчальна своїм творчим матеріалом.

Ще й сьогодні небагато дослідників застосовує типологічний аналіз історичних подій і фактів. М. П. Драгоманов застосував же цей метод досить вдало. Читач, очевидно, зверне увагу на те, що автор, наприклад, порівнює розвиток демократичних засад, закладених Визвольною війною середини XVII ст. на Україні, з аналогічними процесами в Англії, Франції, Голландії. Вчений далекий від одностороннього й спрощеного зображення минулого Російської держави в цілому. Для нього історія не є одномірною величиною. Так, про відомі «Березневі статті» 1654 р. він пише не лише в рожевих тонах. М. П. Драгоманов показав, що їх соціальний аспект відповідав головним чином інтересам верхівки козацтва й української шляхти, а не «бідних хліборобів». Нездозволену оцінку дав Михайло Петрович такому принциповому питанню, як ставлення Росії до України. Він гнівно засудив самодержавні порядки й політику царизму щодо Гетьманщини, але водночас звернув увагу на давні традиції свободолюбства великоруського народу.

Звичайно, не з усіма думками М. П. Драгоманова можна погодитися. Та, ознайомившись з цією невеликою публікацією, читач ще раз пересвідчиться у публіцистичній загостреності його праць, їх непересічності, актуальності й глибокому громадянському звучанні.

Праця публікується за окремим відбитком, що вийшов друком у Львові в 1909 р. У ній збережено всі особливості стилю оригіналу, за винятком виправлених фактичних та орфографічних помилок. Коментарі упорядника позначені «зірочками».

⁴ Див.: Павлик М. Передмова // Драгоманів М. Пропащий час: Українці під Московським царством, 1654—1876.— Львів, 1909.